

BAĞIMSIZLIĞININ İLK YILLARINDA TÜRKİYE VE TÜRK CUMHURİYETLERİ İLİŞKİLERİ

ERDOĞAN, Hasan* -ÇOLAKOĞLU, Selçuk**
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Soğuk Savaş döneminin bitmesi, uluslararası sistem için olduğu kadar Türkiye açısından da tarihî bir dönüm noktası olmuştur. Bunun temel nedeni Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlığını kazanan 15 ülkeden beşinin Türkiye ile ortak kültürel, etnik ve dinî bağlara sahip olmasıdır. Dolayısıyla Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmesi Türkiye'de de büyük bir heyecan uyandırmıştır. Yeni bağımsız Türk Cumhuriyetleri ekonomik ve stratejik potansiyelleriyle birlikte Türk dış politikası için de yeni bir sayfa açıyordu.

Bu çalışmanın amacı öncelikle 1990'lı yıllar boyunca Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasındaki kurulan siyasi ve ekonomik ilişkilerin boyutunu ortaya koymaktır. Daha sonra Türkiye'nin, Türk Cumhuriyetlerine açılma konusundaki politikalarının tahlil edilmesi ve bu açılımın boyutlarının tatmin edici olup olmadığının bir değerlendirilmesini yapmaktır. 1990'lı yıllarda kurulan ilişkilerin sorunlu ve aksayan yanlarının tespiti, günümüzde Türkiye'nin bölgeye yönelik politikasında daha sağlıklı stratejilerin belirlenmesi açısından da önemli olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dış Politikası, Türk Cumhuriyetleri, Kafkasya, Orta Asya.

ABSTRACT

Turkey's Relations with Turkic Republics in the Early Period of Their Independence

The end of the Cold War era has become a historical turning point not only for international system, but also for Turkey. The collapse of the Soviet Union has created 15 newly independent states, and five of them have common cultural, ethnic and religious links with Turkey. Therefore, declaring independence of Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan in late 1991 was also emotional development for Turkey. Newly

* Okutman, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi. e-posta: herdogan@mehmetakif.edu.tr

** Yrd. Doç. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi. e-posta: scolakoglu@adu.edu.tr

emerging Turkic states, which have great deal of economic and strategic potentials, were offering new opportunities for Turkey's foreign policy.

The main purpose of this paper is to clarify the early political and economic relations during 1990s between Turkey and Turkic republics. Then, it will be analyzed whether the Turkey's policy towards Turkic republics could meet early expectations of 1990s. If not, the true analyses of the difficulties concerning the relationship between Turkey and Turkic Republics during 1990s has a vital importance to establish more successful strategies for all sides in the current situation.

Key Words: Turkish Foreign Policy, Turkic Republics, Caucasus, Central Asia.

GİRİŞ

1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılarak Kafkasya ve Orta Asya'da akraba devletlerin bağımsızlıklarını ilan etmesi, Türk dış politikası açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Türkiye'nin ortaya çıkmasında hiçbir katkısının olmadığı ve üstelik hazırlıksız yakalandığı bu süreç, özellikle incelenmeye değer bir konudur. Türkiye'nin, bu süreçte ilişkileri geliştirme yönünde yaptığı çalışmalar kadar yapamadıkları tartışmalara konu olmaya devam etmektedir. Özellikle 1990'ların ilk yarısında yapmış olduğu çalışmalar Türkiye'nin, Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerini şekillendirmede önemli bir rol oynamıştır. Bu açıdan bu çalışmada ilişkilerin ilk kurulduğu ve şekillendiği dönem olarak 1990'lı yıllardaki siyasi ve ekonomik ilişkilere odaklanılacaktır. Bu çalışmanın amacı sadece yakın tarihin incelemesi değil, Ankara'nın Türk Cumhuriyetleriyle ilişki kurduğu yeni süreçte yapılan hatalara dikkat çekmek ve ilişkilerin daha sağlıklı bir zeminde ilerlemesine yardımcı olmaktır.

Bir Dönemin Sonu ve Yeni Başlangıçlar

Ekim 1917 devrimi ile kurulan Sovyetler Birliği, diğer devletlerin dış politikalarını olduğu kadar, komşu ülke olarak Türkiye'nin dış politikasının şekillenmesinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilk yıllarda, biraz da Batı endişesinden kaynaklanan nedenlerle, Sovyetlerle dostluğa önem veren bir dış politika izlenmiştir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra, Sovyetler Birliği'nin Boğazlar ve bazı Doğu Anadolu illeri üzerinde hak iddia etmesi üzerine Türkiye; toprak bütünlüğü konusunda endişe duymaya başlamıştır (Ülman, 1968: 244). Savaş'tan sonra bu endişeden kaynaklanan nedenlerle Türk dış politikası, Batı (Amerika Birleşik Devletleri ve Batı Avrupa) merkezli bir yapıya bürünmüştür (Erdoğan, 2003: 5).

1980'li yıllara gelindiğinde, Sovyet sisteminin içte ve dışta beklenen başarıyı gösteremediği bizzat kendi yöneticilerince, yüksek sesle tartışılır hâle gelmiştir. 1985 yılında Mihail Gorbaçov'un devlet başkan olması ile birlikte; *glasnost* ve *perestroika* adları altında, sistemin dışa açılması ve yeniden yapılandırılması gündeme gelmiştir. Fakat bu politikalar da Sovyetler Birliği'ni ayakta tutmaya

yetmemiştir. Nihayet Mart 1991 tarihinde Minsk'te yapılan bir toplantı sonunda, Sovyetler Birliği'nin son bulduğu bütün dünyaya ilan edilmiştir. Minsk toplantısının ardından Türk Cumhuriyetleri de teker teker bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamışlardır. 30 Ağustos 1991'de Azerbaycan, 31 Ağustos'ta Kırgızistan ve Özbekistan, 27 Ekim'de Türkmenistan ve 16 Aralık 1991'de Kazakistan bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Sovyet sisteminin çökmesiyle birlikte, I. Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan Soğuk Savaş dönemi de sona ermiştir (Erdoğan, 2003: 132).

Soğuk Savaş döneminin bitmesi, uluslararası politikayı olduğu kadar; Türk dış politikasını da derinden etkilemiş, Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkilerinde yeni başlangıçlara kapılar aralamıştır. Sistemin dağılmasının Türk dış politikasına getirdiği en büyük yenilik, 60 milyona yaklaşan nüfusları ile 4 milyon kilometrekareye yakın alan üzerinde yaşayan akraba Türk topluluklarının yeniden keşfedilmesi olmuştur. Türkiye, süreçte tarih dil, din ve soy birliği içerisinde olduğu beş yeni akraba devletle ekonomik, siyasal ve ticari ilişkiler kurma ve geliştirme şansı yakalamıştır (Erdoğan, 2003: 133). Sovyetler Birliği döneminde bu topluluklarla Türkiye'nin ilişkileri en alt düzeyde bulunuyordu. Beklenmeyen bu durum; Türkiye'deki politika yapıcılarınca heyecan ve biraz da şaşkınlık ile karşılanmıştır (Kirişçi, 1994: 404). Böylece Türkiye toplumu geleceğe, yalnız bir ülkenin insanları olarak değil; geniş bir dünyanın parçası, hem de önder bir unsur olarak bakmaya başlamıştır (Çandar, 1994: 133).

Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Siyasal İlişkileri

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını ilan etmelerinin hemen ardından Türkiye, bu ülkeleri dünyada ilk kez tanıyan ve diplomatik ilişkilerini başlatan devlet olma konumuna gelmiştir. Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerin kurulması, Türkiye'nin Batı ülkeleri nezdinde itibarının ve pazarlık gücünün artmasına yol açmıştır (Erdoğan, 2003: 133). Çünkü bu ülkeler, hem geniş bir pazar olmalarının yanı sıra, zengin petrol ve doğalgaz yatakları, kömür, krom, demir ve diğer kıymetli madenleri, verimli tarım arazileri, problemsiz ekonomik alt yapıları ile büyük fırsatlar sunmaktaydılar (Karluk, 1992: 20). Bu yatırım ve ticaret imkânları Türkiye için olduğu kadar Batı ülkeleri için de büyük önem arz ediyordu. Batılı ülkeler ise; Türkiye'yi yeni Türk Cumhuriyetleri ile kendileri arasında köprü olarak gördüklerinden, Türkiye'nin bu bölge ile ilgilenmesine ses çıkarmıyor, hatta destekliyorlardı. Bu durum, Türkiye'nin bölgede yatırım ve ticaret yapmasında itici bir güç teşkil etmiştir. Türkiye toplumu ise, Türk kökenli cumhuriyetlere yardım eli uzatılmasının daima yanında olmuştur. Bu amaçla bu toplumlara gıda ve ilaç gönderilmiş, buralardan gelen öğrencilere Türkiye'de eğitim görme fırsatı tanınmış ve bu ülkelerde küçük ve orta ölçekli işletmeler kurulmuştur.

Türk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını ilan ettikten hemen sonra, planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçmeye karar vermişlerdir. Yeni

cumhuriyetler aldıkları bu karar doğrultusunda ekonomilerini yeniden yapılandırmaya girişmişlerdir. Bu bağlamda; yeni cumhuriyetlerin yönetici ve aydınları, Türkiye'yi serbest piyasa ekonomisine geçişte, model ülke olarak gördüklerini söylemeye başlamışlardır. Gerçekten de Türkiye; ekonomik ve sosyal gelişimi ve yerleşik piyasa ekonomisi sistemiyle, Türk Cumhuriyetleri için örnek ülke olabilecek konumdaydı (Mütercimler, 1993: 315). İran ve Irak'ın yıllar süren savaşta yorgun düşmeleri, Rusya Federasyonu'nun kendi siyasal ve ekonomik sorunları ile uğraşmak zorunda olması, Türkiye'nin bölgede oynayacağı rolü daha etkin bir hâle getirmekteydi. Türkiye'nin bölgeye yapacağı yatırımlara ek olarak, piyasa ekonomisine geçişi hızlandıracak yasal düzenlemelerin yapılması, piyasa mekanizmasını kolaylaştıracak kurumların oluşturulmasında katkı yapması beklenmekteydi. Ancak, bütün bu istekleri karşılama Türkiye'nin ekonomik birikimi sınırlı kalıyordu (Roulan, 1994: 106). Konuya bu açıdan bakıldığında, Türkiye'nin bölge ülkelerinin ekonomik gelişmesine yapacağı katkının çok fazla olmayacağı yaygın bir kanaat olarak paylaşılıyordu. Gerçekten de Türkiye; 1990'lı yılların başında yüksek enflasyon, işsizlik ve dış borç gibi makro ekonomik sorunları yanında, etnik terör gibi iç sorunlarla uğraşmak zorundaydı.

Sayılan ekonomik ve siyasal sorunlara ek olarak Türkiye, Rusya'nın depreşen milliyetçilik duyguları ile bölgeyle daha fazla ilgilenme ve bölge ülkelerini kontrol altında tutma politikaları ile yüzyüze gelmiştir. Rusya, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, bağımsızlıklarını ilan eden Cumhuriyetleri kendi nüfuz alanında gören "Yakın Çevre Politikası"nı yürürlüğe koymuştur. Yakın Çevre Politikası'na göre, Rusya'nın eski Sosyalist Cumhuriyetlerde tarihî, askerî ve iktisadi sebeplerden dolayı ayrıcalıklı bir role sahip olması gerekiyordu (G. Kut, 1995: 20). Rusya bu amaçla birliğin dağılmasının hemen ertesinde, bölgeye yönelik yeni politikalar uygulamaya başlamıştır. Bu politikalardan en önemlisi Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) adı altında yeni bir birliğin kurulması olmuştur. BDT kurulduktan sonra, eski Sovyet cumhuriyetleri bu birliğe üye olmaya davet edilmiştir. Gürcistan ve Azerbaycan ile Baltık Cumhuriyetleri dışındaki bütün Cumhuriyetler bu çağrıya olumlu cevap vermiştir. Daha sonraki yıllarda Azerbaycan'a yönelik Ermeni saldırıları artmış, Ebulfez Elçibey yönetimi askerî bir darbe ile yönetimden uzaklaştırılmış, Gürcistan ise Abhazya sorunu ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Bütün bu gelişmeler üzerine; her iki ülke de BDT'ye katılmak zorunda kalmıştır.

Bu şartlar altında Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasında kurulan diplomatik ilişkiler, değişik konularda yapılan iş birliği anlaşmaları ile desteklenmiştir. Gerçekten Türkiye sadece kardeş cumhuriyetlerle değil, tüm bölge ülkeleriyle diplomatik ilişki kurma ve kurulan bu ilişkileri dostane bir şekilde geliştirme konusunda önemli adımlar atmıştır. Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasında siyasi, ekonomik ve ticari ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesinde devlet ve hükûmet başkanlarının karşılıklı resmî ziyaretlerinin

büyük katkısı olmuştur. Taraflar arasında önemli ekonomik ve siyasi iş birliği anlaşmaları bu ziyaretlerin sonunda imzalanmıştır.

Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkilerinde Azerbaycan'ın özel bir yeri vardır. Ankara, Orta Asya'daki diğer akraba devletlerle birlikte Azerbaycan'ı ilk tanıyan ve ilk büyükelçilik açan ülke konumundadır. Azeri halkının Türk halkı ile kültür birliğinin yanı sıra Azerice'nin diğer Türk lehçelerine göre İstanbul Türkçesi'ne en yakın bir kullanım olması, toplumlararası iletişim kurulmasını kolaylaştırıcı bir etki yapmıştır. Yine Kafkasya'da yer alan Azerbaycan'ın, Türkiye'ye olan yakınlığı ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile sınır komşusu olması Bakü'yü, Ankara için Orta Asya'ya açılan kapı konumuna getirmiştir. Ayrıca Ankara ve Bakü arasında herhangi bir siyasi, iktisadi ve stratejik çıkar çatışmasının olmaması iki ülkeyi birbirine daha da yakınlaştırmıştır (Çolakoğlu, 2006: 334). Ankara, Dağlık Karabağ sorunu da uluslararası kamuoyunun aksine hep Bakü'nün yanında yer almıştır. Tüm bunlardan dolayı ikili siyasi ilişkiler başlangıcından bugüne hemen hemen pürüzsüz bir şekilde bu günlere kadar gelmiştir (Kalafat ve Aslanlı, 2004: 396). Ancak Ankara-Bakü ilişkilerindeki en büyük risk, tıpkı Orta Asya ülkelerinde olduğu gibi kardeşlik ve dostluk söyleminin kuru bir hamaset olarak kalması ve gerekli iktisadi tabana oturmaması idi. Bu konuda Hazar enerji kaynaklarının nakledilmesi konusunda alınan mesafeler Türk-Azeri ilişkilerin çok önemli bir zemine daha oturtulmasını temin etmiştir.

Azerbaycan, kurucuları arasında Türkiye'nin de bulunduğu Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne (KEİ) Haziran 1992'de üye olmuştur. KEİ çerçevesinde kurulacak ilişkilerde Azerbaycan, Türkiye açısından Orta Asya cumhuriyetlerine ulaşmada bir köprü vazifesi görmekteydi. Azerbaycan ise Türkiye'yi, üzerinden Avrupa, Amerika ve diğer dış pazarlara açılmada önemli bir destekçi olarak değerlendiriyordu (Kalafat ve Aslanlı, 2006: 411). Azerbaycan yine 1992 Tahran Zirvesi'nde Türkiye, İran ve Pakistan'ın kurucu üye olduğu ECO'ya (Ekonomik İşbirliği Örgütü) diğer bazı Orta Asya ülkeleriyle birlikte dâhil olmuştur. ECO, üye ülkeler arasında kurulacak demiryolu ve karayolu bağlantısı sağlanması açısından büyük bir rol oynayabilirdi. Burada ECO üyesi İran stratejik bir konumda bulunmaktaydı. Yine Azerbaycan petrolünün İran üzerinden Türkiye'nin Ceyhan limanına ulaştırılması da gündeme gelmiştir. Bu açıdan ECO bünyesinde kurulan ilişkilerin geliştirilmesi Türkiye ve Azerbaycan için olduğu kadar diğer bölge ülkeleri için de önemli avantajlar sağlayacaktı (ECO, 2007).

Türkmenistan'ın bağımsızlığını hemen tanıyan Türkiye, Aşkabat'ın Birleşmiş Milletler (BM) ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) nezdinde tanınması için yoğun gayret göstermiştir. Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov'un Aralık 1991'de Türkiye'ye yapmış olduğu resmi ziyaret, ilişkilerin daha hızla gelişmesine uygun bir zemin hazırlamıştır (TİKA, 1995).

Türkiye ile Kazakistan arasında ekonomik ve siyasi ilişkiler Kazakistan'ın Ekim 1990 tarihinde egemenliğini ilan etmesiyle kurulmaya başlamıştır. Bu dönemde Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Mart 1991 tarihinde Kazakistan'a yaptığı resmi ziyarete, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev Eylül 1991'de yaptığı Türkiye ziyareti ile cevap vermiştir. Kazakistan'ın 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte kurulmuş olan ilişkiler resmi bir zemine oturmuştur (TİKA Kazakistan, 1995: 41). Kazakistan ECO'nun 1992 Tahran zirvesine gözlemci olarak katılmış, 1993'te bu örgüte üye olmuştur (ECO, 2007).

Türkiye'nin, Özbekistan ile ilişki kurması da oldukça hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un Aralık 1991'de Türkiye'ye yapmış olduğu resmi ziyaret, ikili ilişkilerin başlangıcında önemli bir yere sahiptir. Kardeşlik duygusu içinde kurulan ilk ilişkiler zamanla yerini karşılıklı dayanışma ve iş birliğine bırakmıştır. Öyle ki Türkiye Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in Şubat 1992'de Özbekistan'a yaptığı ziyaret esnasında imzalanan protokolle uluslararası forumlarda Özbekistan'ı Türkiye'nin temsil etmesi kararlaştırılmıştır (Çandar, 1992: 138). Siyasi alanda Türkiye'ye duyulan bu güven ekonomik alanda da kendini göstermiştir. Nitekim Kerimov; "Özbekistan: Bağımsız ve İlerlemenin Yolu" adlı kitabında serbest piyasa ekonomisine geçişte Türkiye'nin önemine dikkat çekmekte ve "Türkiye'nin ekonomik reformları yürürlüğe koyma konusundaki deneyimleri bizim için son derece ilginçtir" demektedir (Ş. Kut, 1995: 268). Kerimov, bu görüşlerini 1991 yılında Türkiye'ye yapmış olduğu ziyaret sırasında da tekrarlayarak, serbest pazar ekonomisine geçiş sürecinde kendilerine Türkiye'yi örnek aldıklarını belirtmiştir (İTO Özbekistan, 1992: 29). Ne var ki; Kerimov'un muhalifi Muhammet Salih'in Türkiye'ye gelerek faaliyetlerine burada devam etmesi, iki ülke arasında kurulmuş bulunan iyi ilişkileri zedelemiştir. Özbekistan Hükûmeti bu olayı gerekçe göstererek Ankara büyükelçisini geri çağırmıştır (Ş. Kut, 1995: 269). Yine Kerimov'un Türkiye'de öğrenim gören tüm Özbek öğrencileri geri çağırması ve Özbekistan'daki tüm Türk okullarını kapatmasıyla Ankara'nın bölge politikası başka bir darbe yemiş oldu (Tellal, 2006: 51). Ülkeler arasında siyasal alanda yaşanan bu soğukluk ekonomik ve ticari ilişkiler alanında da kendini hissettirmiştir.

Kırgızistan ile ilişkilerin kurulmasında Askar Akayev'in Aralık 1991'de Türkiye'ye yapmış olduğu resmi ziyaret önemli bir yer tutmaktadır. Söz konusu ziyarette "Ekonomik ve Ticari İş Birliği'ne Dair Anlaşma" da imzalanmıştır. Anlaşma, Mayıs 1991 tarihinde Ankara'da imzalanan ekonomik ve ticari iş birliğinin geliştirilmesine dair protokolden sonra ikinci önemli resmi belgedir. Yine aynı tarihte Türk-Kırgız İş Konseyi'nin kurulması karara bağlanmış ve iki ülke arasında Dostluk ve İş Birliği Anlaşması imzalanmıştır (İTO Kırgızistan, 1992: 28).

Resmî ziyaretler dışında Türkiye'nin yanı sıra Türk Cumhuriyetlerinin liderlerinin katılımı ile 1990'lı yıllarda gerçekleştirilen Türkçe Konuşan Ülkeler

Zirvelerinde de beklentiler yüksek tutulmuştur. Bu açıdan Ankara, İstanbul ve Bişkek Zirvelerine uluslararası ilgi üst düzeyde olmuştur. 29 Ekim 1992 tarihinde toplanan Ankara Zirvesi'ne Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nur Sultan Nazarbayev, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev, Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov, Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurad Niyazov ve Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal katılmıştır. Zirvede bir konuşma yapan Özal, Türk Cumhuriyetleri arasında serbest piyasa düzeninin gerçekleştirilmesi için gümrüklerin kaldırılması, kişi, mal ve hizmetlerin serbestçe dolaşımı ve bir kalkınma ve yatırım bankasının kurulmasını önermiştir (Bilge, 1995: 89). Özal'ın bu önerileri somut anlaşmaya dökülememekle birlikte, 31 Ekim 1992'de Ankara Bildirisi imzalanmıştır. Söz konusu bildiriye göre, çok taraflı ilişkilerin geliştirilmesi üzerinde durulmuş, uluslararası sorunların çözümünde milletlerarası kuruluşlarla birlikte hareket edilmesi öngörülmüş ve gelecek zirvenin Bakü'de yapılması karara bağlanmıştır.

Rusya Federasyonu 1992 ECO zirvesine katılan Türk Cumhuriyetlerine gösterdiği tepkinin benzerini Ankara Zirvesine katılan devletlere göstermiştir. Rusya, Yakın Çevre Politikası'nın bir gereği olarak Türk Cumhuriyetlerinin kendisi dışında yeni arayışlar içerisinde olmalarını istemiyordu. Yapılan bu çalışmaların "Pantürkist" emellerin bir gereği olduğunu iddia etmekteydi. Hâlbuki Özal, zirvenin Pantürkist emeller taşımadığını belirterek "bizler sadece halklarımızın ve bölgemizin refahını nasıl yükselteceğimizi düşünüyoruz ve bu amacımıza yaklaştıkça bölge ve dünya barışına hizmet etmiş olacağımıza inanıyoruz" diyordu (Bilge, 1995: 89). Rusya'nın baskıları sonunda Bakü zirvesi gerçekleştirilemedi, ancak Rusya'nın bütün engellemelerine rağmen ikinci zirve, altı ülkenin devlet başkanlarının katılımıyla Ekim 1994'te İstanbul'da gerçekleştirildi. Türk Cumhuriyetlerinin İstanbul Zirvesi'ne katılmaları, Rusya karşısında bağımsız hareket etme yeteneği kazanmaya başlamalarını göstermeleri açısından önemlidir.

İstanbul Zirvesi'nde daha çok ekonomik ve kültürel konular ele alınmıştır. Taraflarca imzalanan ve Ekim 1994'te yayımlanan İstanbul Bildirisi'nde iktisadi ve ticari iş birliğinin faydaları üzerinde durulmuştur. Bildiride doğalgaz ve petrol başta olmak üzere, doğal kaynakların işlenmesi, dünya pazarlarına en kısa yoldan ve en kısa sürede ulaştırılması konusunda iş birliği yapılması kararlaştırılmıştır (Bilge, 1995: 94). İstanbul Zirvesi'nde, Ankara Zirvesi'ne göre daha cesur kararların alındığı görülmektedir.

Üçüncü Türk zirvesi kararlaştırıldığı gibi Ağustos 1995 tarihinde Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te gerçekleştirilmiştir. Yine altı Türk Cumhuriyetinden cumhurbaşkanlarının katıldığı zirve sonunda 20 maddelik Bişkek bildirisi yayımlanmıştır. Bildiride Ankara ve İstanbul zirvelerinde kabul edilen temel ilkelerin gerekliliği vurgulanmış, ekonomik ve ticari alanlarda iş birliği imkânlarının araştırılması üzerinde durulmuştur. Bişkek zirvesi Türk

Cumhuriyetleri arasında kardeşlik ve iş birliğinin daha da pekiştirilmesinde önemli etkiye sahiptir (Ertan, 1995: 5).

Ankara, İstanbul ve Bişkek zirvelerinin başarıyla gerçekleştirilmesi ve üst düzey katılımın sağlanması yeni Türk Cumhuriyetlerinin tam bağımsızlık yolunda atmış oldukları önemli adımlar olarak kabul edilmiştir. Cumhuriyetlerin, siyasi bağımsızlığının yanında ekonomik bağımsızlıklarını elde etmeleri için Türkiye'nin büyük yardım ve desteğine ihtiyaç duymaktaydılar. Bölgesel bir güç olarak Türkiye'nin, bölge ile iktisadi ilişkilerini geliştirmesi ve bölgesel entegrasyona gidiş yolunda atılan önemli bir adım olacaktı. Türkiye ile Türk Cumhuriyetlerinin ekonomik yapılarının birbirini tamamlar mahiyette olması ülkeler arasında kurulacak iş birliğinin önemini ortaya koymaktaydı. Ekonomik ve ticari iş birliğinin gelişmesinde ulaşım, haberleşme ve bankacılık alanlarında ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesi büyük önem arz etmekteydi. Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasında tesis edilecek iktisadi iş birliğinin ana hedefi, yeni Cumhuriyetlerin piyasa ekonomisine uyumlarının sağlanması, yer altı ve yer üstü kaynaklarının işlenerek mamul madde hâline getirilmesi, durağan durumdaki sanayinin yeni teknolojilerle takviye edilerek, üretimin artırılması hedefine taşımaktaydı. Bunun için çeşitli şirketler tarafından bu ülkelerde *Joint Venture* (Ortak Yatırım) yatırımlarına ihtiyaç duyulmaktaydı.

Ancak 1995 yılından itibaren hem Türkiye'nin bölgeye yönelik açılımlarında zaaf lar ortaya çıkmaya başlamış hem de Orta Asya ülkeleri Ankara'nın beklentilerini yeterince karşılayamadıklarını düşünerek başka alternatiflere yönelme eğilimine girmişlerdir. Türkiye'nin bölge politikalarındaki başarısızlığına en önemli örnek olarak büyük ümitlerle başlatılan Türkçe Konuşan Ülkeler Zirvelerinin bazı üyelerin isteksizliği yüzünden planlandığı gibi yürütülemediği gösterilebilir (Kırımlı ve Temiz, 2004:448-449). Gerçekten de bu örgütün 1995'ten sonraki yıllık zirveleri ya hiç toplanamamış ya da eksik katılımı toplanabilmiştir. Özellikle Özbekistan ve Türkmenistan Türkçe Konuşan Ülkeler Zirveleri konusunda büyük bir isteksizlik sergilemeye başlamıştır. Özbekistan'ın zirvelere karşı tavrı Türk-Özbek ilişkilerinde yaşanan Muhammet Salih krizine dayanırken, Türkmenistan Türkiye ile ikili ilişkilerinde bir sıkıntı olmamasına rağmen "daimî tarafsız devlet olma statüsünü" bahane ederek zirvelere katılmamaya başlamıştır. Bununla birlikte yoğunluğu zaman zaman düşse de Ankara'nın Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan ile kurduğu siyasi ilişkiler bugüne kadar pürüzsüz bir şekilde gelmiştir. Bunun ötesinde Türkiye'nin Azerbaycan ile ilişkileri "stratejik ortaklık" boyutuna ulaşmıştır. Özellikle Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattı gibi Hazar enerji kaynaklarını dünya pazarlarına ulaştırma yönündeki ortak projeler Türk-Azeri ilişkilerini daha anlamlı kılmaktadır.

Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomik ve Ticari İlişkileri

Türk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını ilan ettikleri 1991 yılından itibaren Türkiye ile pek çok ikili anlaşma imzalamışlardır. Bu anlaşmalar; Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasında kurulacak siyasi ilişkilerin yanında ekonomik ilişkilerin de ilk adımını olmuştur. Anlaşma ve protokoller çerçevesinde sürdürülen çalışmalar sonunda, Türk Cumhuriyetlerine imalat, inşaat ve telekomünikasyon gibi değişik alanlarda Türkiye'den giden şirketler tarafından yatırımlar yapılmaya başlanmıştır. Bağımsızlık sonrasında başlatılan ekonomik ve ticari ilişkiler her yıl artan bir şekilde 1990'ların sonuna kadar devam etmiştir.

Ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi için Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında kurulan iş konseylerine ek olarak 1992 yılı içinde Türkiye Dışişleri Bakanlığı bünyesinde Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA) kurulmuştur. TİKA'nın Türk Cumhuriyetleri'ne Türkiye tarafından yapılacak yardımları koordine etmek ve bu ülkelerde bulunan yatırım imkânlarından Türk girişimcileri haberdar etmek gibi işlevleri bulunmaktadır. Ayrıca 1990'lı yıllarda devlet bakanlıklarından biri Türk Dünyasının sorunları ile ilgili hâle getirilmiştir. Kurumsal çerçevede bu önemli adımların atılması Türkiye'nin bu bölgeye ne kadar çok önem verdiğinin bir göstergesidir (TİKA, 2007).

Tablo 1: Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile Dış Ticaret Hacmi (Milyon \$)

Yıllar	İhracat	İthalât	Hacim
1992	186	89	275
1993	450	190	640
1994	430	190	620
1995	545	287	832
1996	746	302	1.048
1997	908	339	1.307
1998	832	449	1.281
1999	573	457	1.030

Kaynak: Dış Ticaret Müsteşarlığı.

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleriyle 1990'lardaki ticaretine genel olarak bakıldığında 1992'den 1997'ye kadar artan bir seyir takip ettiği görülmektedir (**Bkz.: Tablo 1**) Özellikle ticaretin başladığı ilk yıl olan 1992'de 275 milyon dolar olan hacim, 1993'te iki kattan daha fazla artarak 649 milyon dolara çıkmıştır. 1994 yılında toplam ticarete hafif gerilemeye rağmen bu çıkış 1997'ye kadar sürmüştür. 1998 ve 1999 yıllarında ise Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleriyle olan ticaretinde azalma görülmektedir. Bu açıdan 1997 yılı

toplam ticaret rakamlarını, Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleriyle yaptığı ticaretin kısa vadedeki tepe noktası olarak yorumlanabilir. Bu noktadan sonra iktisadi altyapı sorunları, sermaye kısıtlılığı gibi yapısal sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Ayrıca 1995'lerden itibaren Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya'daki iddiasında bir azalma ve bölge ülkeleriyle ilişkilerinde bir gevşeme olduğunu da hesaba katmak gerekmektedir.

Türkiye'nin, Türk Cumhuriyetleriyle yaptığı dış ticaretin dengesi daha çok kendi lehine olmuştur. Yani Türkiye kardeş ülkelerle yaptığı ticarettten kârlı çıkan taraf olmuştur. 1997 yılında Türkiye Türk Cumhuriyetlerine 908 milyon dolarlık ihracat yaparken, karşılığında 339 milyon dolarlık ithalat yapmıştır. 1999 yılında ise Türkiye'nin bölgeyle yaptığı ticaret daha dengeli bir konuma gelmiştir. (Bkz.: Tablo 1)

Tablo 2: Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine İhracatı (Milyon \$)

Ülke	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Azerbaycan	102,8	67,8	132,4	161,3	239,5	319,6	326,1	248
Kazakistan	19,3	67,8	131,7	150,8	164	210,7	213	96,2
Kırgızistan	1,9	17,1	16,8	38,1	47	49,9	41,6	22,9
Özbekistan	54,5	213,3	65	138,4	229,8	210,7	155,6	99,1
Türkmenistan	7,3	84	84,3	56,1	65,6	117,1	95,7	106,6
Toplam	186	450	430	545	746	908	832	573

Kaynak: Dış Ticaret Müsteşarlığı.

Türkiye'nin, Türk Cumhuriyetlerine yaptığı ihracatta Azerbaycan'ın başlangıcından itibaren büyük bir ağırlığı bulunmaktadır. Ankara, Bakü'ye 1992'de 103 milyon dolarla başlayan ihracatını 1998'e kadar sürekli artırarak 326 milyon dolara çıkarmayı başarmıştır. Ancak bu ihracat rakamı 1999'da sert bir düşüşle 248 milyon dolara gerilemiştir. Türkiye'nin Kazakistan'a yaptığı ihracat da Azerbaycan'ınkiyle benzer özellikler sergilemektedir. Türkiye 1992'de yaklaşık 19 milyon dolar olan Kazakistan'a ihracatını, 1998'de her yıl düzenli artışlarla birlikte 213 milyon olarak çıkarmıştır. Kazakistan'a olan ihracat yine 1999'da ciddi bir gerileme göstererek yaklaşık 96 milyon dolara kadar düşmüştür. Türkiye'nin yüksek oranda ihracat yaptığı diğer ülke Özbekistan olmuştur. Ancak Türkiye'nin Özbekistan'a olan ihracatı yıllara göre büyük dalgalanmalar göstererek istikrarsız bir yapı sergilemiştir. Türkiye'nin 1992'de yaklaşık 55 milyon dolarla başlayan Özbekistan'a ihracatı, 1996'da yaklaşık 330 milyon dolarla en üst seviyesine çıkmıştır. Türkiye'nin Türkmenistan'a olan ihracatı da zaman içerisinde büyük gelişme göstermiştir. 1992'de yaklaşık 7 milyon dolarla başlayan ihracat, 1997'de 1990'ların en yüksek seviyesi olan 117 milyon doları bulmuştur. Türkiye, beş ülke içerisinde en düşük rakamlı ihracatı Kırgızistan'a yapmıştır. Türk Cumhuriyetleri arasında

nüfus ve ekonomik hacim açısından en küçük ve doğal kaynaklar açısından da en fakir ülke olan Kırgızistan'ın bu durumu, Türkiye'yle yaptığı ticaret rakamlarına yansımıştır. Türkiye'nin Kırgızistan'a olan ihracatı 1990'lı yıllar boyunca 50 milyon doları aşmamıştır (**Bkz.: Tablo 2**)

Tablo 3: Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine İthalâtı (Milyon \$)

Ülke	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Azerbaycan	35	34	8,9	21,8	39	58,2	50,3	43,9
Kazakistan	10,5	43,7	32,3	86,7	99,9	165,1	253,7	295,7
Kırgızistan	1,4	3,4	4,4	5,5	5,7	7,6	6,7	2,7
Özbekistan	21	31,9	78,9	61,4	57,7	94,6	96,1	47,5
Türkmenistan	21,1	77	65,7	111,6	99,6	73,4	42,2	67,2
Toplam	89	190	190	287	302	399	449	457

Kaynak: Dış Ticaret Müsteşarlığı

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerinden yaptığı ithalatta Kazakistan öne çıkmaktadır. Türkiye'nin 1992'de 10,5 milyon dolarla başlayan Kazakistan'dan ithalatı 1990'lı yıllar boyunca düzenli artarak 1999'da 295 milyon dolara ulaşmıştır. Türkiye'nin en çok ithalat yaptığı ikinci ülke ise Türkmenistan olmuştur. Ancak Türkiye'nin, Türkmenistan'dan yaptığı ithalat yıllara göre istikrarlı bir seyir takip etmiştir. 1992'de 21 milyon dolarla başlayan ithalat, 1995'te en yüksek rakam olan 111 milyon doları yakalamıştır. Türkiye'nin Özbekistan'dan yaptığı ithalat zaman zaman Türkmenistan'ı geçse de genel olarak üçüncü sırada kalmıştır. Türkiye'nin 1992'de 21 milyon dolarla başlayan Özbekistan'dan yaptığı ithalat, 1998'de 96 milyon dolarla 1990'ların en yüksek seviyesini yakalamıştır. Türkiye'nin Kırgızistan'dan yaptığı ithalat ise tıpkı bu ülkeye yaptığı ihracat gibi çok düşük rakamlarla sınırlı kalmıştır. Türkiye'nin 1990'lı yıllar boyunca Kırgızistan'dan yaptığı ithalat hiçbir zaman 10 milyon doların üzerine çıkmamıştır. (**Bkz.: Tablo 3**)

Türkiye'nin 1990'lı yıllarda beş Türk Cumhuriyetiyle ticaretini yaptığı kalemler çeşitlilik göstermektedir. Türkiye'nin 1990'lı yıllarda Türkmenistan'a ihraç ettiği başlıca ürünler arasında makineler, elektronik ev aletleri, bitkisel ürünler, tekstil, deri ve ahşap ev eşyaları bulunmaktadır. Türkmenistan'dan ithal edilen en önemli ürün ise pamuktur. Bunun dışında koyun, keçi ve sığır derisi ve adi metaller toplam ithalat içinde önemli yer tutmaktadır. Türkiye'nin ihraç ettiği ürünler mamul madde, ithal ettiği ürünler ise işlenmemiş maddeler olduğu için ikili ticaretten daha kârlı çıkmıştır (Serdengeçti, 1995: 3).

Türkiye'nin Azerbaycan'a ihraç ettiği ürünler, bitkisel ve hayvansal yağlar, tekstil ürünleri, makine ve mekânîk cihazlar, bitkisel ürünler; kimya sanayi ürünleri ve muhtelif mamul eşyalardır. Türkiye'nin Azerbaycan'dan ithalatında

pamuk önemli bir yer tutmaktadır. Bunun dışında, adi metaller, koyun-keçi ve sığır derisi ve plastik maddeler bulunmaktadır (KOSGEB, 2005: 129-137).

Türkiye'nin Kazakistan'a ihraç ettiği ürünler arasında en önemli payı makine ve mekânîk cihazlar almaktadır. Bunun dışında önemli ihraç ürünleri, mamul eşyalar, kimyasal ürünler, adi metaller, tekstil ürünleri, gıda maddeleri ve nebati ve hayvani yağlar önemli yer tutmaktadır. Türkiye'nin Kazakistan'dan ithal ettiği başlıca ürünler ise; adi metaller ve bunlardan yapılmış eşyalar, ham koyun ve sığır derileri, kimyasal ürünler, tarım ürünleri ve mineral maddelerdir (İGEME, 2005: 68-70).

1990'lı yıllarda Türkiye'nin Özbekistan'a ihraç ettiği mallar arasında şeker ve şeker mamulleri öne çıkmaktadır. Bundan başka ihraç ürünleri arasında makine ve mekânîk cihazlar, motorlu taşıtlar, ayakkabı ve tekstil ürünleri önemli yer tutmaktadır. Özbekistan'dan ithal edilen en önemli ürün pamuktur. Pamuk dışında ithal edilen ürünler arasında koyun, keçi ve sığır derileri, boya hammaddesi ve çinko ve çinko mamulleri sayılabilir. Türkiye'nin Özbekistan'a ihraç ettiği ürünlerin çeşitliliği dikkati çekmektedir. İthal edilen ürünlerin ise genelde hammaddeler olduğu gözlenmektedir. Bu da 1990'lı yıllarda gerçekleşen ikili ticarete dengeyi Türkiye lehine çevirmiştir (KOSGEB, 2001: 7).

Türkiye'nin Kırgızistan'a ihraç ettiği başlıca ürünler, makineler ve mekânîk aksam, tekstil sanayi ürünleri, kimyasal maddeler, gıda maddeleri, bitkisel ve hayvansal yağlardır. İthal ettiği en önemli iki ürün koyun, keçi, sığır derileri ve tekstil hammaddesidir. Türkiye'nin Kırgızistan'la ticareti çok yetersiz kalmakla birlikte 1990'lı yıllarda denge Türkiye lehine olmuştur (Kırımlı ve Temiz, 2004: 449).

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleriyle ilk on yıllık ticari ve ekonomik ilişkileri kaydadeğer bir ilerleme göstermesine rağmen 1990'ların başındaki büyük beklentileri karşılayamadığı gözlenmektedir. Türkiye kamu ve özel sektör kuruluşlarını daha koordineli ve birbirini destekler mahiyette bölgeye yönlendirdiği takdirde kendi pazar payını daha da artırabilecektir.

SONUÇ

1991 yılında bağımsızlığına kavuşan beş Orta Asya Cumhuriyetine bakıldığında Türkiye'nin bölgeye diplomatik alanda iddialı girdiği söylenebilir. Sovyetler Birliği'nin yıkılması ve birdenbire beş bağımsız Türk devletinin¹ ortaya çıkması, Türkiye'de bu coğrafyaya olan ilgiyi olağanüstü bir şekilde artırmıştır. Türk kamuoyunda hız kazanan bu ivmenin etkisiyle devletin her kademesinde yer alan görevliler; "21. asır Türk asrı olacak", "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Türk dünyası" gibi sloganları kullanmaya başlamışlardır. Türkiye'nin uluslararası alanda yalnızlığından kurtulma umuduyla yeni bağımsız devletlere

¹ Orta Asya Türk Cumhuriyetleri; Azerbaycan, Türkmenistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Kazakistan'dan oluşmaktadır. Tacikistan'da genellikle Farsça konuşulduğu için bu ülke gruba dâhil edilmemiştir.

karşı büyük ilgi göstermesi, dış dünyada Pan-Türkist bir politika olarak algılanmış, özellikle Rusya ve Çin'i rahatsız etmiştir. Ancak geçen zaman içerisinde Türkiye'nin bu ilgisi duygusal olmaktan öteye gidememiş ve Türk dünyası ile sağlam siyasi ve ekonomik bağlar kurulamamıştır.

1995-2001 arası dönemde Türkiye kendi ulusal güç kapasitesini daha iyi tahlil ederek Orta Asya'da daha gerçekçi davranan ve Rusya ve Çin'in bölgedeki kazanımlarına rıza gösteren bir politika izlemeye başlamıştır. Ayrıca bu dönemde Ankara kendi güç kapasitesine bağlı olarak ilgisini daha yakın bir coğrafya olan Kafkaslara ve dolayısıyla enerji nakil hatlarına ayırmaya başlamıştır. 11 Eylül 2001'den sonra Afganistan'a yerleşen ABD'nin etkisiyle Vaşington-Moskova-Pekin arasında oynanan "Büyük Oyun"da Ankara ikinci roller üstlenmek zorunda kalmıştır (Ayдын, 2006: 5).

Türkiye'nin, Orta Asya üzerindeki en önemli kazanımı Hazar havzasındaki enerji kaynaklarının dünya pazarlarına ulaştırılması konusunda pay kapması olacaktır. Türkiye BTC ile Hazar Denizi'nin batı yakasındaki Azerbaycan'ın petrol ve doğalgazı konusunda söz söyleme noktasına gelmiştir. Yine aynı şekilde Ankara, Türkmen doğal gazı ve Kazak petrolü konusunda BTC'ye ek hatlar veya paralel hatlar oluşturulması konusunda ilgili bütün tarafları ikna edebilirse, büyük bir tarihî hamle yapmış olacaktır. Bu sayede Azerbaycan ve Gürcistan gibi Kazakistan ve Türkmenistan'ın da Türkiye'ye daha bağlı hâle gelmesi sağlanabilecektir. Bu konuda özellikle Kazakistan'ın Tengiz havzasındaki petrolün Türkiye üzerinden sevk edilmesi konusunda somut ilerlemeler kaydedilmiştir. Buna göre Kazak petrolü önce gemilerle BTC'ye sevk edilecek Kazakistan'dan Azerbaycan'a Hazar Denizi'nin altından boru hattı döşendikten sonra doğrudan petrol pompalanabilecektir. Bu projenin gerçekleşmesiyle birlikte BTC, Aktau-Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattına dönüşecektir (Kessikbayev, 2005: 76).

1990'lı yılların başındaki iddia açısından bakıldığında Türkiye'nin Azerbaycan politikasının başarılı şekilde uygulandığı görülmektedir. Hem siyasi açıdan Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin "stratejik ortaklık" boyutuna gelmesi, hem de BTC boru hattı gibi somut projeler sayesinde ikili ilişkiler sağlam bir boyuta taşınmıştır. Siyasi ilişkilerin sorunsuz yürütülmesine ek olarak, enerji sektörü başta olmak üzere iktisadi alanda elde edilen somut gelişmeler Kazakistan'ı da Türkiye açısından oldukça önemli bir ülke hâline getirmeye başlamıştır. Bu açıdan Kazakistan, Azerbaycan'dan sonra Türkiye için ikinci büyük kazanım olacaktır. Türkmenistan ve Kırgızistan ile ciddi bir siyasi sorun yaşanmamasına rağmen Türkiye bu ülkelerle olan siyasi ve ekonomik ilişkilerini istikrarlı bir zemine henüz taşıyamadığı anlaşılmaktadır. Türkiye'nin, Türkmenistan ve Kırgızistan'a yönelik olarak daha somut ve uygulanabilir siyasi ve ekonomik iş birliği projeleri hazırlaması gerekmektedir. Orta Asya'nın en önemli devletlerinden Özbekistan ile 1990'ların ortasında yaşanan siyasi krizin hâlen aşılamadığı görülmektedir. Bu durum, Ankara'nın Orta Asya politikası açısından büyük bir sıkıntı doğurmaktadır. Sonuç olarak Ankara,

1990’larda yapılan hatalardan ders çıkararak herkesin çıkarına olacak ortak projeler geliştirmelidir. Türkiye’nin bu konuda sağlayacağı başarı, Kafkasya ve Orta Asya havzasına sıkışmış Türk Cumhuriyetlerinin dünyaya daha güvenli bir şekilde açılmasını da temin edecektir.

KAYNAKÇA

Aydın, Mustafa, (2006), “Türkiye’nin Orta Asya Politikaları”, M. Aydın ve Ç. Erhan (Ed.) **Beş Deniz Havzasında Türkiye**, Ankara: Siyasal Kitapevi, 5.

Bilge, Suat, (1995), “B.D.T. ve Türkiye”, **Avrasya Etütleri**, 1 (4), Kış, 89-94.

Çandar, Çengiz, (1994), “Değişmekte Olan Dünyada Türkiye’nin Türk Cumhuriyetleri ile İlişkileri”, S. Şen (Ed.), **Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye**, İstanbul: Bağlam Yayınları, 133-138.

Çolakoğlu, Selçuk, (2006), “Soğuk Savaş Sonrası Türk Dış Politikası (1990-2005)”, S. İnan ve E. Haytoğlu (Ed.), **Yakın Dönem Türk Politik Tarihi**, Ankara: Anı Yayıncılık. 309-347.

ECO (Economic Cooperation Organization), (2007), “Brief History”, <http://www.ecosecretariat.org/>.

Erdoğan, Hasan, (2003), **Turgut Özal Döneminde Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri**, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

Ertan, Fikret, (1995), “Tarihî Kucaklaşma Hızlandı”, **Zaman**, 29 Ağustos, 5.

İGEME (İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi), (2005), “Kazakistan Cumhuriyeti”, <http://www.igeme.org.tr/tur/yerinde/kazakistan.htm>.

İTO KEİB/BDT Araştırma Dizisi: Kırgızistan, (1992), no: 7. İstanbul: İTO Yayınları, 28.

İTO KEİB/BDT Araştırma Dizisi: Özbekistan, (1992), no: 26. İstanbul: İTO Yayınları, 29.

Kalafat, Yaşar ve Araz Aslanlı, (2004), “Türkiye-Azerbaycan İlişkileri”, İ. Bal (Der.) **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, Ankara: Nobel Yayınevi, 396.

Karlık, Rıdvan, (1992), “Bağımsızlığını Kazanmış Türk Cumhuriyetleri’nin Serbest Piyasa Ekonomisine Geçişinde Alınması Gereken Tedbirler ve Öneriler”, **İSO Dergisi**, 315, Mayıs, 20.

Kessikbayev, Askhat, (2005), “Orta Asya’da Jeo-Ekonomik Dönüşüm: Kazakistan Petrolü ve Aktau-Bakü-Ceyhan Güzergâhı”, **Stratejik Öngörü**, 6, 76.

Kırımlı, Meryem ve Dilek Temiz, (2004), “Soğuk Savaş Sonrası Türk Cumhuriyetlerine Yönelik Türk Dış Politikası”, İ. Bal (Ed.) **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, Ankara: Nobel Yayınevi, 448-449.

Kirişçi, Kemal, (1994), “Uluslararası Sistemdeki Değişmeler ve Türk Dış Politikasının Yeni Yönelimleri”, B. Gülboy (Çeviren) **Türk Dış Politikasının Analizi**, İstanbul: Der Yayınları, 404.

KOSGEB (Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı), (2001), “Özbekistan Ülke Raporu”, Haziran, <http://www.kobinet.org.tr/hizmetler/bilgibankasi/ekonomi/BKE/ulkeraporlari/Ozbekistan.doc>.

KOSGEB, (2005), “Azerbaycan Ülke Raporu”, Ağustos, <http://abmankara.org.tr/ulkeler/Azerbaycan%20Ulke%20Raporu.doc>.

Kut, Gün, (1994), “Yeni Türk Cumhuriyetleri ve Uluslararası Ortam”, Büşra Ersanlı (Ed.) **Bağımsızlığın İlk Yılları (Azerbaycan Kazakistan Kırgızistan Özbekistan Türkmenistan)**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 20.

Kut, Şule, (1994), “Yeni Türk Cumhuriyetleri ve Uluslararası Ortam”. Büşra Ersanlı (Ed.) **Bağımsızlığın İlk Yılları (Azerbaycan Kazakistan Kırgızistan Özbekistan Türkmenistan)**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 269.

Mütercimler, Erol, (1993), **Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkiler Modeli**, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınları, 315.

Roulan, Eric, (1994), “Türkiye’ye Meydan Okumalar”, K. Ercilasun (Çeviren.), **Avrasya Dosyası**, 1 (1), İlkbahar, 106.

Serdengeçti, Polat, (1995), “Turkish Business in Türkmenistan”, **Dünya Gazetesi Dünya Ekonomi Atlası**, 23 Haziran, 3.

Tellal, Erel, (2006), “Avrasya’da Türkiye-Rusya İlişkileri”, M. Aydın ve Ç. Erhan (Ed.) **Beş Deniz Havzasında Türkiye**. Ankara: Siyasal Kitapevi, 51.

TİKA Kazakistan Ülke Raporu, (1995), No: 13, Ankara, 41.

TİKA Türkmenistan Ülke Raporu, (1995), No: 16, Ankara.

TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı), (2007), “TİKA Hakkında”, <http://www.tika.gov.tr/TR/Icerik.ASP?ID=17>.

Ülman, Haluk, (1968), “Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler”, **AÜ SBF Dergisi**, 23(3), Eylül, 244-245.

